Profesorului Gavril Istrate
la nouăzeci de ani
Omagiu

LATINITATE VS. ROMANITATE ŞI RAPORTUL CONTINUITATE VS. DISCONTINUITATE. DIN NOU DESPRE LATINA VULGARĂ

LUMINIŢA FASSEL

În anul 2002, la Editura Excelsior Art din Timişoara a apărut o carte intitulată *Schiţă de istorie a romanităţii*, având ca autoare pe Ileana Oancea şi Luminiţa Panait: prima, romanistă cunoscută printr-un lung şir de publicaţii, a doua, debutantă. Ileana Oancea, ca fostă elevă directă a profesorului Gheorghe Ivănescu, imprimă, şi în această carte, principiile şcolii formate la Timişoara de acest lingvist român, pe care, prin extensie, l-am numit integralist[1], fără ca el însuşi să fi avut pretenţia sau ideea unui asemenea tip de tratare a ştiinţei limbii. Şi cu aceasta afirm, implicit, că manualul timişorean este scris în spiritul şcolii filologice ieşene.

Cele ce urmează nu reprezintă o recenzie a cărţii celor două timişorence, ci o discuţie restrânsă a conceptului de *latină vulgară*, dezbătut de autoare sub denumirea de *latină populară*. Sub semnătura mea au apărut mai multe articole privitoare la *latina vulgară*[2], ignorate, în exegeza românească de profil, în mod sistematic. Cum, pe alocuri, mi-am regăsit ideile, fără referire la autor, am făcut această observaţie în anul 1985, cu ocazia unei recenzii pe care am publicat-o la München[3]. Mai pe larg însă, am tratat tema respectivă într-o lucrare cu caracter didactic din 1981, cu titlul *Elemente de formare a latinei vulgare*, din care era finalizată numai prima parte,

---

[1] Luminiţa Fassel, *Gedanken zum Tod von Eugenio Coseriu*, în „Südostdeutsche Vierteljahresblätter", München, 4/2002, p. 317–320.

[2] Le citez pe cele pe care le consider mai semnificative: *Păstrarea lui ú, trăsătură dialectală a latinei populare*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al.I. Cuza» din Iaşi", XXIV/1977, p. 85–88; *Cauză şi condiţie în evoluţia latinei populare*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al.I. Cuza» din Iaşi", XXVI/1979, p. 29–36; *Urme italice în latino-romanică*, în „Actele sesiunii de comunicări ale Societăţii de Studii Clasice din România", Iaşi, 1980, p. 37–48; *Quantité et qualité en latin*, în „Revue roumaine de linguistique romane", Bucarest, no. 6, XXVI/1981, p. 511–518; *Les formes pronominales avec -ne en roumain et en d'autres langues romanes*, în „Revue roumaine de linguistique romane", Bucarest, no. 2, XXVI/1981, p. 177–180; *Rolul substratului în determinismul schimbărilor limbii*, în *Omagiu profesorului Gh. Ivănescu la 70 de ani*, Iaşi, 1983, p. 145–153; *O contribuţie la importanţa limbii române pentru lingvistica romanică: Eduard Gruber din Iaşi*, în Gerhard Ernst, Peter Stein und Barbara Weber (edit.), *Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrhundert. Akten des Kolloqiums Regensburg 26–28 April 1990*, Tübingen, Niemeyer, 1992, p. 351–359.

[3] La cartea lui I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, Bucureşti, 1985, „Südost-Forschungen", München, XLVI/1987, p. 446–448.

ALIL, t. XLIV–XLVI, 2004–2006, Bucureşti, p. 17–29

Latina vulgară. Substratul limbilor romanice (217 p.). Volumul, predat unei comisii ce funcţiona în cadrul Facultăţii de Filologie a Universităţii ieşene, nu a primit aprobarea pentru tipar, din motive mai mult obscure decât evidente, astfel încât cartea a rămas în tiposcript. Aşa cum era, însă, eu am trimis-o la câteva biblioteci şi am oferit-o unor colegi de breaslă. Am rămas astfel o autoare „de sertar", cum se spune astăzi, deşi termenul a fost, poate, compromis de situaţii confecţionate, şi nu reale.

Având ca punct de plecare, de această dată, lectura cărţii Ilenei Oancea şi a Luminiţei Panait, mă voi opri în continuare asupra unor probleme dificile ale *latinei vulgare*, din care voi selecta doar două:

I. Tipurile de definiţie date noţiunii de *latină vulgară* (sau *populară*)

Noţiunea de *latină vulgară* a fost explicată destul de diferit de la un grup de filologi la altul, adesea de la un autor la altul, singura unitate de vederi constând în acceptarea ei ca bază a limbilor romanice. Această diversitate o găsim expusă şi în cartea Ilenei Oancea şi a Luminiţei Panait[4]. Punându-mă însă în situaţia studentului care se informează pornind de la zero, discuţia din acest manual mi se pare complicată şi prea puţin sistematizată. Las la o parte că adesea citatele date în text nu sunt însoţite de numele autorului decât în notele de la sfârşit, o tehnică nu tocmai informativ-didactică.

Cred că cea mai clară clasificare tipologică a definiţiilor date acestui concept a făcut-o romanistul german Günter Reichenkron[5], schema lui putând fi preluată ca model şi lărgită cu noi informaţii. O reproduc aici, cu câteva adăugiri, atât cât îmi permite spaţiul de faţă. Ea conţine 5 tipuri de definiţii-termeni atribuite acestei sfere lingvistice:

1. Latina vulgară = limba vulgului, a păturilor de jos.

Această definiţie pleacă de la expresia lui Cicero *sermo vulgaris*, utilizată drept calificare depreciativă a limbii filozofilor. De aici perpetuarea unei denotaţii cu implicaţii conotative stilistice. La jumătatea secolului al XIX-lea, lingvistul german E. Seelmann[6] a atribuit acest sens termenului de *latină vulgară*, atunci când a configurat cele trei straturi lingvistice care diferenţiau limba latină: a) literar-artistic, b) popular-uzual şi c) vulgar-plebeic. Stratul mijlociu este influenţat de celelalte două, iar gradul de înrâurire diferă de la un grup de vorbitori la altul. Pentru Seelmann însă, în procesul formării noilor limbi romanice, rolul cel mai important l-a jucat cel de al treilea strat.

Am făcut precizarea că schema lui Reichenkron cere completări. Astfel, adaug că teoria lui Seelmann nu a rămas fără adepţi. Serafim da Silva Neto[7], pornind de la Seelmann, concepe o stratificare cvadripartită a limbii latine, din perspectivă

---

[4] *Op. cit.*, p. 50 şi urm.

[5] *Historische latein-altromanische Grammatik, I Teil. Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1965, în mod special capitolul *Klassischlatein, „Vulgärlatein" und Spätlatein*, p. 5 şi urm.

[6] *Die Aussprache des Lateins*, Heilbronn, 1855, p. 8 şi urm.

[7] *História do Latim Vulgar*, Rio de Janeiro, Acadêmica, 1957, p. 22 şi urm.

diastratică şi diatopică: a) stratul familiar (latina claselor medii), b) stratul vulgar (latina păturilor de jos), c) argourile (limbajul militarilor, al gladiatorilor, al marinarilor etc.) şi d) latina provincială. Fiecare strat reprezintă nu o variantă-tip, ci suma stilurilor respectivei pături sociale. Ca şi Seelmann, şi Silva Neto atribuie acestor varietăţi capacitatea de influenţare reciprocă, recunoscând totodată că departajarea acestor nivele lingvistice este dificilă. Şi tot ca şi Seelmann, el socoteşte ca latina vulgară este limba păturilor inferioare sociale, puţin sau deloc influenţată de şcoală. Aproape de Seelman şi Silva Neto este viziunea lingvistului maghiar J. Herman,[8] pentru care latina vulgară este limba păturilor sociale romane, puţin sau deloc influenţată de şcoală.

2. Latina vulgară = latina poporului (*Volkssprache*).

Este vechea interpretare a lui Fr. Diez[9], care a fost preluată de cei mai mulţi romanişti. Ea pleacă de la termenii latini de tipul: *sermo quotidianus*, *usualis*, *vulgaris*, *plebeius*, *proletarius*, *rusticus*.

Pe această linie, de exemplu, se încadrează finlandezul Veikko Väänänen[10], care foloseşte termenul de *latină vulgară* cu sensul de 'latină populară', 'latină familiară' sau „latină de toate zilele". Sintagma *latina vulgară* are însă, pentru el, valoarea unui termen consacrat.

În legătură cu posibilul echivoc al termenului de *latină vulgară*, Sextil Puşcariu se pronunţase clar: „Termenul acesta e consacrat, deci nu mai poate fi înlocuit. Trebuie numai să ne păzim a-l înţelege greşit şi a crede că limbile romanice continuă limba vorbită de un singur strat social, vulgul"[11].

3. Latina vulgară = limba păturilor mijlocii (*Sprache der Mittelklasse*).

Este cunoscuta definiţie a americanului C.H. Grandgent, pentru care „această limbă este distinctă de expresia şlefuită a societăţii culte, distinctă de dialectul neîngrijit al celor de la ţară, de argoul mahalalelor, deşi este influenţată de toate acestea"[12]. Se recunoaşte cu uşurinţă că definiţia lui Grandgent pleacă de la construcţia sociologistă a lui Seelmann, căreia i se înlătură stratul al treilea. Această definiţie a fost considerată de mulţi prea restrictivă şi a fost criticată chiar de la început de J. Pirson[13]. Totuşi, ea a continuat să mai apară sporadic şi se poate întâlni şi la lingvişti români ca Al. Rosetti, pentru care *latina vulgară* „este limba vorbită de majoritatea clasei mijlocii a populaţiei, în ultimele secole ale Republicii şi ale Imperiului"[14]. Rosetti pune la baza limbii române (şi, implicit, a limbilor romanice) nu *latina vulgară*, ci *latina vorbită* sau limba conversaţiei curente[15],

---

[8] *Le latin vulgaire*, Paris, PUF, 1967, p. 16 şi urm.

[9] *Grammatik der romanischen Sprachen*, Bonn, 1882, p. 1 şi urm.

[10] *Introduction au latin vulgaire*, Paris, Klincksieck, 1963, p. 5 şi urm.

[11] *Limba română*, I. *Privire generală*, prefaţă de Gavril Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, Bucureşti, Editura Minerva, 1976, p. 175.

[12] *Introducere în latina vulgară*, traducere de Eugen Tănase, Cluj, 1958, p. 13.

[13] În recenzia din „Kritischer Jahresbericht", XI, p. 79.

[14] *Istoria limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986, p. 87.

[15] *Ibidem*, p. 83.

făcând între cei doi termeni o deosebire conotativă, la care, astăzi, am putea spune că s-a renunţat. Aceleaşi definiţii apar şi la lingviştii bucureşteni din şcoala lui Rosetti[16].

4. Latina vulgară = limba uzuală a fiecărui roman (*Umgangssprache*).

G. Reichenkron vede aici mai vechea concepţie a lui Hugo Schuchardt[17], născută sub influenţa lui Quintilian (XII, 10, 40), care spunea „cum amicis, coniugibus, liberis, servis (*cotidiano sermone*) loquimur". Dar şi Cicero (*Epist. ad Fam.*, IX, 21, 1) consemnează un *quotidianum verbum*.

5. Latina vulgară = limba vorbită (*Sprechsprache*).

Această definiţie este întâlnită destul de curent, dar, de obicei, ea se asociază cu alte tipuri de definiţie (limbă uzuală, limbă a poporului, în general).

În tratatul de lingvistică romanică al lui W. Bal, *latina vulgară* este „la langue d'usage employée par la masse des sujets parlants, par opposition à la langue traditionnellement réservée à la litterature"[18]. Definită astfel, *latina vulgară* îşi delimitează existenţa numai din momentul în care s-a format limba literară, acea „bona consuetudo", în termenii lui Cicero (*Brutus*, 74, 258). În acest tip de definiţie, echivalenţa *latină vulgară = limbă vorbită* se opune echivalenţei *latină clasică = limbă scrisă*. Numai că, dacă prima echivalenţă permite comutabilitatea termenilor, echivalenţa fiind aici ambidirecţională, cea de a doua are un sens unidirecţional, comutarea fiind imposibilă.

Pentru Paolo Savj-Lopez, latina numită *vulgară* este „il latino senz'altro, il latino vero. Il latino parlato è il latino volgare, questo è il fatto linguistico vero e proprio, questo è il fatto spontaneo. Mentre il latino letterario è un fatto artificiale"[19]. Această dualitate există în orice limbă cu varietate cultă, oficializată. Diferenţele dintre ele sunt însemnate, dar perfect unitare nu sunt nici una, nici alta, chiar dacă modelul – limba literară – tinde către o unitate absolută. Mai întâi Giuliano Bonfante[20] şi apoi Eugenio Coseriu[21] au afirmat că nici latina clasică nu a fost chiar atât de unitară cum s-a crezut, căci ea conţine nu numai diferenţieri stilistice, ci şi gramaticale, de la scriitor la scriitor. Mai mult, chiar şi latina clasică a avut o formă vorbită, astfel încât, cu cât urcăm mai

---

[16] Cf. Al. Niculescu şi colab., *Manual de lingvistică romanică*, I, Bucureşti, 1975. Vezi, la capitolul semnat de Ecaterina Goga, p. 62.

[17] *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, I, Leipzig, 1866, p. 33.

[18] *Introduction aux études de linguistique romane. Avec considération spéciale de la linguistique française*, Paris, Didier, 1966, p. 168.

[19] *Le origini neolatine*, Milano, U. Hoepli, 1948, p. 109.

[20] *Los elementos populares en la lengua de Horatio*, în „Emerita", 5/1937, p. 78.

[21] *Das sogenannte „Vulgärlatein" und die ersten Differenzierungen in der Romania. Eine kurze Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, în Reinhold Kontzi (Hg.), *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, p. 257–291. (Am folosit varianta germană a acestui studiu, apărut mai întâi în spaniolă, sub titlul *El llamado „latín vulgar" y las primeras diferenciaciones romances. Breve introducción a la linguistica románica*, Montevideo, Universidad de la República, 1954.) Vezi şi idem, *Le latin „vulgaire" et le type linguistique roman. (À propos de la thèse de Humboldt: „Es sanken Formen, nicht aber die Form")*, în Jósef Herman (edit.), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du I-er Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Pécs, 2–5 septembre 1985*, Tübingen, Niemeyer, 1987, p. 53–64.

sus pe scara socială, cu atât departajarea dintre cele două varietăţi este mai dificil de făcut. Iar istoria unei limbi presupune istoria ambelor varietăţi.

Şi fiindcă discuţia de faţă este închinată fostului meu profesor ieşean Gavril Istrate, fondatorul disciplinei de Istorie a limbii literare române la Universitatea „Al.I. Cuza", îl voi cita şi pe Domnia Sa aici, în legătură tocmai cu cele observate mai sus şi privitor la locul acestei discipline între ştiinţele filologice: „Treptat îşi face loc convingerea că limba literară face parte din disciplinele lingvistice şi nu din cele care pot fi înglobate în istoria literaturii sau în critica literară"[22].

Din definiţiile grupate de G. Reichenkron se poate constata că termenul de *latină vulgară* este o pură convenţie. La fel de convenţională este şi afirmaţia curentă că limbile romanice derivă din *latina vulgară* (sau *populară*). Observaţia o găsim în mai multe studii ale lui Coseriu, care scrie că mai firesc ar fi să se spună că limbile romanice vin pur şi simplu din *latină*. Sau, cum o mai afirmase tot el[23], că în interiorul aceleiaşi limbi latine existau mai multe „limbi", adică varietăţi sau subsisteme. Căci nu există limbi fără varietăţi lingvistice.

Definiţiile adunate de Reichenkron în cele 5 tipuri au multe puncte de legătură între ele. Deosebirile se referă mai ales la o optică diastratică diferită, iar ceea ce le uneşte este în special caracterul oral atribuit *latinei vulgare*. În realitate, *latina vulgară* a fost o varietate complexă a latinei şi marii romanişti au văzut-o din unghiuri diferite, de aceea mulţi ar putea fi citaţi simultan la mai multe tipuri de definiţie. Totuşi, schema lui Reichenkron este o încercare de ordonare a unui material eterogen, căci, pentru cineva care se iniţiază, multitudinea de păreri nesistematizate poate fi derutantă.

Ceea ce lipseşte definiţiilor cuprinse în tipologia lui Reichenkron este elementul diacronic, omis şi în definiţia următoare, dată de V. Pisani, pentru care *latina vulgară* este „l'insieme di parlate, differenziato sia localmente, sia socialmente"[24]. Dar latina vorbită, ca orice altă limbă, nu a fost aceeaşi în momente diferite ale existenţei sale istorice şi nici uniformă spaţial, social sau situaţional. De aceea, încă nu putem încheia discuţia.

II. Dimensiunea temporală, spaţială, socială şi stilistică a latinei vulgare şi factorii care au dus la evoluţia latinităţii către romanitate

Nu există limbă care să nu cunoască o evoluţie în timp, indiferent în care varietate a ei. Istoricitatea este una dintre universaliile limbii, recunoscută ca atare, între alţii, de Coseriu. De aceea, a vorbi de „caracterul eminamente diacronic al latinei vulgare"[25] este cu totul superfluu. O definiţie atotcuprinzătoare a *latinei vulgare* trebuie să întrunească toate aceste caracteristici: oralitate, uzual, popular,

---

[22] *Limba română literară. Studii şi articole*, Bucureşti, 1970, p. 8.

[23] *Das sogenannte „Vulgärlatein"...*, cit. *supra*, p. 261.

[24] *Alla ricerca del latino volgare*, în *Studi di filologia romanza offerti a Silvio Pellegrini*, Padova, Liviana, 1971, p. 157.

[25] Ileana Oancea, Luminiţa Panait, *op. cit.*, p. 50.

în sensul unei largi circulații, cât și diversitate diacronică și spațială. O asemenea definiție se întâlnește la Angelo Monteverdi: „Intenderemo con ciò il latino usualmente parlato, a Roma e fuor di Roma, dal popolo alto e basso, a partire dal momento in cui ebbe a costituirsi, verso i tempi della seconda guerra punica, un latino letterario, e sino al momento in cui, al sopravvenire delle invasioni barbariche, una nuova situazione linguistica venne a formarsi in ciascun paese del caduto impero. E lo intenderemo come una lingua non già fissa e uniforme, bensì mobile e varia, secondo i tempi, secondo i luoghi, secondo le classi e le arti, secondo gli stessi individui, dominata tuttavia da certe tendenze comuni, caratterizzata da certi tratti comuni"[26].

Implicarea dimensiunii temporale nu cere discutarea caracterului istoric, de la sine înțeles, al acestei varietăți orale a limbii latine, ci fixarea în timp a ceea ce numim prin termenul, convențional, de *latină vulgară*, ca noțiune cu care operează lingvistica romanică. Și aici manualul timișorean îi oferă celui care se inițiază o bibliografie largă. Întrebarea care i-a frământat pe mulți a fost de când și până când se poate vorbi de o *latină vulgară*?

Există două interpretări în această privință: una din perspectiva istoriei limbii latine și a doua care privește lucrurile din perspectiva limbilor romanice. Cu alte cuvinte, deși diferite, ambele sunt inatacabile. O scurtă oprire la fiecare:

1. Într-un studiu mai vechi, Eugenio Coseriu[27] fixa apariția *latinei „vulgare"* sau *populare* (ghilimelele îi aparțin autorului) odată cu formarea sau, mai bine zis, odată cu procesul de formare a latinei literare. Schema lui era următoarea:

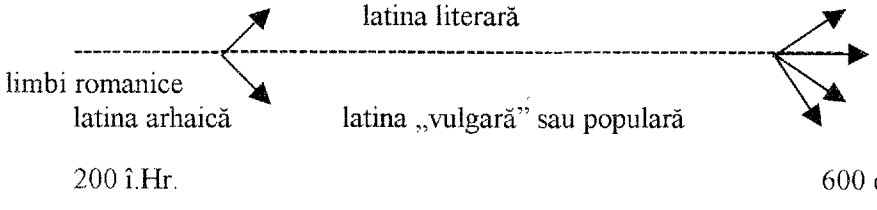

Schema aceasta pune în evidență continuitatea etapei arhaice în aspectul oral al latinei. Prezența unor fapte de limbă arhaică în epoca târzie a fost semnalată, încă din veacul trecut, de Hugo Schuchardt și G. Mohl, pe care Ileana Oancea și Luminița Panait îi citează frecvent în manualul lor, cu mult profit pentru studenții actuali, care află, *ex cathedra*, mai ales sau chiar numai achiziții recente în știința limbii.

Giacomo Devoto numea „la tradizione nascosta"[28] tot ceea ce reprezintă fenomene de limbă latină arhaică, revitalizat în epoca târzie. De exemplu, *canutus*, folosit de Plaut, dispare în epoca clasică, dar reapare în epoca târzie. Desigur, „dispariție" și „reapariție" trebuie înțelese aici în sensul lui Devoto, ca un proces de

[26] *Manuale di avviamento agli studi romanzi. Le lingue romanze*, Milano, Vallardi, 1952, p. 22–23.
[27] *Das sogenannte „Vulgärlatein"*..., cit. *supra*, p. 268.
[28] *Origini indoeuropee*, Firenze, Sansoni, 1962, p. 128 și urm.

păstrare în formă „ascunsă", în graiurile populare, în dialecte. De aceea, Meyer-Lübke notează cu asterisc acest cuvânt în mod greşit (REW, 1622), căci el este atestat în limba scrisă anterioară epocii clasice. Iar prezenţa lui într-un număr apreciabil de limbi romanice confirmă o revitalizare deosebită a unui cuvânt în epoca postclasică, care, cu siguranţă, nu dispăruse din limba vorbită: rom. *cărunt*, it. *canuto*, log. *kanudu*, eng. *k'anüd*, fr. *chenu*, occ., cat., *canut*, v. sp. *canudo*. De asemenea, *minaciare* de la Plaut şi Arnobius, dar neatestat în textele perioadei clasice, are urmaşi romanici în rom. *ameninta(re)*, it. *minacciare*, eng. *imnacer*, fr. *menacer*, occ. *menasar*, cat. *menassar*, sp. *(a)menazar*, port. *ameacar* (REW, 5584). Sau: la Terenţiu apare verbul *quaerere*, cu sensul romanic 'a vrea'; rom. *cersi(re)* vine de la o formă de infinitiv contaminată cu tema imperfectului **quersire*, cu un sens foarte apropiat de acela de 'a vrea'. Alţi urmaşi romanici, log. *kerrere* şi sp., port. *querer* au semnificaţia clară de 'a vrea' (REW, 6923). Exemplele de acest fel sunt destul de numeroase şi ele se pot extinde şi pentru domeniul structurii gramaticale sau pentru domeniul fonetic.

Coseriu are dreptate atunci când afirmă – ca şi Mohl, Devoto şi Rohlfs – că diferenţele lingvistice ale latinei arhaice nu au putut să dispară cu totul şi că ele s-au menţinut în limba vorbită, mai ales „bei der weniger gebildeten Bevölkerung und im bäuerlich-ländlichen Milieu"[29].

2. A doua teză asupra fixării în timp a latinei vulgare este cea care priveşte această noţiune din perspectiva lingvisticii romanice. Cu alte cuvinte, *latina vulgară* interesează nu ca varietate a limbii latine, în istoria ei, ci ca bază a limbilor romanice, *punctus terminus* al ei fiind deci „momentul" formării limbilor romanice. Într-un studiu ulterior celui citat mai sus, Eugenio Coseriu se opreşte la această etapă, postclasică, pe care o numeşte chiar „*latin vulgaire* des Romanistes"[30]. O convenţie de care este absolută nevoie, din punct de vedere metodic. De aceea, capitolul de *latină vulgară* face parte din didactica Lingvisticii romanice, şi nu din cea a Filologiei clasice, el fiind piatra fundamentală a studiului istoriei şi comparaţiei limbilor romanice.

Este astăzi un loc comun să se afirme că limbile romanice continuă *latina vulgară* sau *populară*. Din această cauză, întrebarea până când se poate vorbi de latină şi de când despre limbi romanice ar fi superfluă, din moment ce este vorba de un proces de continuitate. Ileana Oancea şi Luminiţa Panait îşi informează studenţii în legătură cu discuţiile în jurul acestei întrebări[31]. O dată unică pentru întreaga Romanie nu poate fi fixată, decât tot convenţional, fiindcă, în primul rând, latinitatea orientală şi cea occidentală au avut destine diferite, dar şi din cauză că, în interiorul acestor arii, au existat deosebiri de istorie şi, implicit, de evoluţie de limbă. Dacă substratul sau superstratul au jucat roluri cu pondere diferită la apariţia limbilor romanice (vezi cele două orientări de extremă, ale lui Mohl şi von Wartburg),

[29] *Das sogenannte „Vulgärlatein"...*, cit. *supra*, p. 268.
[30] *Le latin „vulgaire" et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 56.
[31] *Op. cit.*, p. 62 şi urm.

aceasta pare o chestiune mai degrabă secundară, cu atât mai mult cu cât discuţia trebuie purtată individual, de la zonă la zonă. Condiţia primordială a acestei profunde evoluţii, a acestei mari răsturnări lingvistice şi, prin urmare, valabilă pentru toate regiunile unde latina s-a impus, în forma ei nouă, a fost expansiunea limbii latine asupra altor limbi. Este teza mai veche a lui F.G. Mohl[32], pe care aproape numai lingviştii români o mai reprezintă până astăzi, nu în bloc, ci mai ales cei formaţi la „şcoala ieşeană" a lui Philippide şi Ivănescu[33]. Orientările acestei şcoli le regăsim şi în manualul Ilenei Oancea şi al Luminiţei Panait şi tot din perspectiva tezei amintite sunt concepute şi scrierile mele despre latina vulgară. Am propus, de altfel, chiar un termen pentru procesul de expansiune teritorială a limbii latine, finalizat cu apariţia de limbi noi, romanice: *imperializare*. Cu siguranţă că, dacă nu ar fi existat această uriaşă expandare a latinei în istoria Romei, iar atâtea popoare nu şi-ar fi însuşit limba latină, într-un timp mai lung sau mai scurt, trecând printr-o fază de bilingvism, nu s-ar fi ajuns la apariţia unor limbi noi. Că orice limbă se află într-o perpetuă mişcare şi schimbare, acest lucru este bine ştiut, mai ales de la W. von Humboldt încoace. Pentru acesta, cauza primordială a schimbării limbii este schimbarea spiritului omenesc, a gândirii. Coseriu preia această interpretare: „In den ersten nachchristlichen Jahrhunderten werden wir in der Tat Zeugen eines fortschreitenden Niedergangs der lateinischen Kultur, tiefgreifender Veränderungen in der römischen Denkweise, des Zusammenbruchs der klassischen Lebensideale. Das Imperium unterliegt orientalischem und germanischem Einfluß"[34]. Circumstanţa istorică, condiţia care a dus la această mare schimbare a fost tocmai ceea ce se poate numi prin termenul pe care l-am propus, *imperializarea* limbii latine.

Aşadar, nu în orice moment o limbă se transformă radical, suferă schimbări adânci de structură. Un bilingvism de durată poate provoca revoluţii lingvistice. Spun *poate* fiindcă nu întotdeauna aceleaşi condiţii, sau chiar aceleaşi cauze, au în mod obligatoriu şi aceleaşi efecte. De exemplu, se acceptă că una dintre cauzele externe ale modificării limbii latine a fost substratul. Dar acelaşi substrat, să spunem cel celtic, din diferitele provincii ale Imperiului Roman, nu a dus la formarea unei limbi romanice unice. Factorii de romanizare nu au fost nici ei uniformi şi s-au întrepătruns. Cu toate acestea, se poate desluşi o anumită constantă în forma în care Imperiul Roman şi-a impus limba: dacă romanii ar fi decimat populaţiile cucerite, aşa cum au făcut-o mai târziu spaniolii sau englezii, rezultatul ar fi fost altul.

Revin la chestiunea evoluţiei latinităţii către romanitate. Coseriu a discutat-o din punct de vedere intern, mergând la tipologia structurii. Întrebarea lui era: „Les langues romanes sont-elles des langues nouvelles (ou *une* langue nouvelle) par rapport au latin? Au niveau du type linguistique, le latin vulgaire était-il déjà une langue

[32] *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, É Bouillon, 1899.

[33] Cf., pentru aceasta, G. Ivănescu, *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, în A. Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv şi comentarii de G. Ivănescu, Bucureşti, 1984, p. X şi urm.

[34] *Das sogenannte „Vulgärlatein"...*, p. 283.

différente du latin classique?"[35]. La W. von Humboldt găseşte Coseriu o pledoarie pentru continuitatea tipului flexionar de la latină la romanică, numită de învăţatul german *formă*. De aici şi citatul humboldtian, care apare în titlul respectiv al lui Coseriu: „Es sanken Formen, aber nicht die Form" (s-au scufundat forme, dar nu forma – adică tipul flexionar). Coseriu poartă discuţia de pe principii de tipologie a limbii şi respinge formularea, devenită tradiţie, că latinitatea vs. romanitate s-ar caracteriza prin evoluţia de la sintetic la analitic. Fiindcă, spune el, „une langue n'est pas analytique ou synthétique dans un sens absolu: elle est plus analytique ou moins analytique, plus synthétique ou moins synthétique qu'une autre langue avec laquelle on la compare"[36]. Atât latinitatea, cât şi romanitatea cunosc o eterogenitate tipologică privind tipul analitic vs. sintetic; mişcări s-au produs în ambele structuri, cu accentul când pe un tip, când pe altul, şi în mod diferit în sistemul nominal şi verbal. Diferenţa dintre latinitate şi romanitate constă în aceea că latina preferă, în gramatică, procedeul determinării interne, în timp ce romanitatea face distincţia dintre funcţiile externe şi interne, dintre cele relaţionale şi nonrelaţionale[37]. Cu alte cuvinte, limbile romanice preferă perifraza în locul flexiunii, mai bine reprezentată în latină. Nu statistica are importanţă, ci faptul că perifrazele şi formele sintetice „correspondent dans ces langues à des catégories de fonctions"[38]. Schimbarea de la latinitate la romanitate este „un nouveau principe technique, cette nouvelle „façon de former", qui constitue la cohérence et l'homogénéité de toute une série de changements que le latin subit au cours de sa transformation en roman"[39]. Sigur că, în detaliu, formula romanică a lui Coseriu nu este nici ea aceeaşi în toate teritoriile limbilor neolatine. Şi, în acest sens, are dreptate Klaus Bochmann[40] când face demonstraţia că limba română se detaşează, în această tipologie, de restul limbilor romanice, mai ales în sistemul numelui, unde construcţiile sintetice şi aglutinat-resintetizate sunt mult mai performante decât cele analitice. De altfel, mergând mai departe decât Bochmann, mă întreb în ce măsură acest criteriu tipologic, analitic/sintetic, poate departaja real limbi istorice. Căci, dacă am lua acest principiu drept absolut, ar trebui să considerăm engleza modernă o altă limbă decât engleza veche. Aşadar, el poate fi acceptat doar tot ca o convenţie, fiind complementar altor principii.

Asemenea modificări au avut loc, în parte, încă din perioada preclasică, continuând şi după aceea, dar, începând cu perioada clasică, ele au fost receptate de gramatici ca „des symptômes de «destruction» et de désordre"[41]. În perioada

---

[35] *Le latin „vulgaire" et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 56.

[36] *Ibidem*, p. 58. *Mutatis mutandis*, aceeaşi observaţie am făcut-o şi eu, privind afirmaţia dogmatică precum că, în latina vorbită târzie, s-a produs o trecere de la cantitatea la calitatea vocalică (*Quantité et qualité en latin*, cit. *supra*). Şi aici s-a schimbat, de fapt, doar centrul de greutate al uneia sau al alteia dintre trăsături, căci nu există nici cantitate, nici calitate vocalică pură.

[37] E. Coseriu, *Le latin „vulgaire" et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 60–61.

[38] *Ibidem*, p. 61.

[39] *Ibidem*, p. 62.

[40] *Analitismul limbii române în comparaţie cu celelalte limbi romanice*, în *Limba română: istorie, variante, conflicte, o privire din afară*, Chişinău, Cardidact, 2004, p. 103–113.

[41] E. Coseriu, *art. cit.*, p. 62.

imperială târzie, ele, extinzându-se, primesc statutul „d'un *nouvel ordre* [subl. n.], qui est en train de s'imposer"[42]. Cert este că acum are loc o *restructurare*, termen pe care l-am folosit şi eu când am cercetat evoluția categoriei neutrului latin, aşa cum apare aceasta în texte latineşti ale perioadei imperiale şi medievale. Această „nouvelle façon de former" conținutul şi expresia lingvistică este ceea ce, din punct de vedere tipologic, a dus latinitatea la romanitate. Tipul lingvistic nou constă în alt fel de organizare şi, ca şi latina, el evidențiază „un nouveau principe d'unité"[43], unitate care se manifestă tot într-o diversitate. Se înregistrează aşadar o continuitate în discontinuitate, o realitate la fel de aparent paradoxală ca şi unitatea în diversitate, pe care numai limba, ca sistem complex de semne şi funcții, într-o perpetuă dinamicitate, le poate releva.

Desigur, aşa cum se acceptă, apariția limbilor romanice este rezultatul unor factori, care au acționat într-o anume conjunctură istorică, aceea a declinului Imperiului Roman. „Sprachwandel findet statt, wo eine Sprachtradition unterbrochen wird", spunea Reinhold Kontzi[44]. Nu este vorba de o cezură, ci, aşa cum vedea acest proces Coseriu, de o continuitate în discontinuitate (a nu se confunda cu termenii de *Romania continua* şi *discontinua*, care sunt pur geografici), ca proces lingvistic. Timpul general admis ca *terminus ad quem* şi *terminus ab quo* al acestui proces este secolul al VII-lea, când subsistemele limbii latine, adică varietățile ei, îşi măresc până într-atât caracterul individual, sau tipul lingvistic, încât funcționează ca sisteme de sine stătătoare[45].

Coseriu[46] adună şase factori care au determinat diferențierea masivă a limbii latine:

a) diferențele dialectale ale latinei în Peninsula Italică;

b) diferențele din latina vorbită în provinciile exterioare Italiei;

c) diferențele cronologice ale romanizării;

d) diferențele fireşti ale limbii (latine) în orice moment, atât în sincronie, cât şi în diacronie;

e) diferențele din latina clasică;

f) răspândirea inovațiilor de-a lungul întregii istorii a aşa-zisei „latine vulgare".

Prin punctele a) şi b), Coseriu se arată un perfect continuator al şcolii filologice ieşene, propagată de Philippide, deşi savantul de la Tübingen nu a citat niciodată această şcoală şi nici nu s-a declarat adept al ei. Este adevărat că studiile sale la Universitatea ieşeană au fost doar cele de început şi au durat numai un singur an. Dar Facultatea de Litere de la Iaşi a întreținut întotdeauna la studenți un adevărat

[42] *Ibidem*, p. 63.

[43] *Ibidem*, p. 64.

[44] În introducerea (*Einleitung*) la culegerea de studii, editate sub titlul *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, cit. *supra*, p. 9.

[45] E. Coseriu, *Das sogenannte „Vulgärlatein"...*, cit. *supra*, p. 265.

[46] *Ibidem*, p. 265 şi urm.

cult al fostului profesor A. Philippide, al cărui nume este purtat şi de unul dintre amfiteatre. Nu se poate ca studentul Coseriu să nu fi fost pătruns, şi el, de această atmosferă aproape mistică şi să nu fi adâncit, mai târziu, lecturile philippidiene.

Punctul c) se referă la vechea teorie a lui Gröber, mai mult criticată decât acceptată de romanişti. Ea a fost treptat înlocuită prin viziunea lingvistică spaţială a lui Matteo Bartoli, a ariilor laterale sau izolate (mai conservatoare) şi a ariilor centrale (mai inovatoare). De aceea prezenţa acestui factor la Coseriu este mai mult o nedumerire decât o luare în consideraţie.

Punctul d) reprezintă unul dintre punctele centrale ale sistemului lingvistic coserian, cu bază humboldtiană: limba nu este *érgon*, ci *enérgeia* (în termeni aristotelici), aflându-se într-o neîncetată mişcare şi transformare. Fiecare act de vorbire este o recreaţie. Coseriu a mers chiar mult mai departe cu această idee, ajungând să nege schimbările lingvistice, ca proces distinctiv[47].

Punctul e) reprezintă, la Coseriu, un factor special, fiindcă el acordă latinei literare, „clasice", şi o valoare de variantă orală pentru o pătură socială foarte restrânsă, aceea a unor indivizi foarte cultivaţi (de exemplu, Cicero, cu limba din scrisorile sale particulare sau Horaţiu, cu unele formulări). Punctul acesta de vedere îmi pare însă atacabil, din cauza labilităţii graniţei dintre oral şi scris, din perspectiva stratificării sociale a vorbitorilor. Limbajul familiar, oral, al unei persoane cultivate este o varietate a limbii literare sau a limbii populare (germ. *Umgangssprache*)? Cu acest punct, mi se pare, Coseriu se contrazice pe sine însuşi, deşi o lipsă de omogenitate a latinei clasice sau a unei limbi literare oarecare poate fi percepută.

Carlo Tagliavini insistă asupra diversităţii sociale a latinei vulgare, în cuvintele: „Non si tratta infatti del latino parlato dalle classi più basse del popolo, [...] ma della lingua parlata da tutte le classi sociali con infinite sfumature"[48]. Aceste „sfumature" puteau fi diferenţe de grup sau individuale. Unul şi acelaşi cetăţean roman putea, în împrejurări diferite, să uzeze de aspectul mai elevat, mai aproape de „corsetul" limbii scrise sau, dimpotrivă, mai aproape de aspectul mai popular, mai liber şi rămas în afara selecţiei literare. Aşa se face că un Cicero, în scrisorile sale private, îşi permite licenţe „neclasice", cum este folosirea adjectivului *bellus* pentru *pulcher* sau a formulei de adresare *mi vetule*, ori întrebuinţează diminutivul uşor ironic *barbatuli juvenes* etc. Şi desigur că, nu numai în limba scrisă, ci şi în conversaţia orală, limba lui Cicero nu era aceeaşi cu limba unui om de rând.

Revenind la Coseriu, nici punctul f) din înşiruirea de mai sus nu mi se pare un factor de sine stătător, el fiind implicat, într-un grad mai mare sau mai mic, în ceilalţi factori care au determinat diferenţierea latinei şi evoluţia ei către

---

[47] *Linguistic Change Does not Exist*, în *Linguistica nuova ed antica*, Anno I Galatina, 1983, p. 51–63 (tradus şi în română de G. Tămâianu, *Nu există schimbare în lingvistică*, în „Cercetări de lingvistică", nr. 209, XXXVII, 1, 1992, p. 9–20).

[48] *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*, Bologna, Pàtron, 1972, p. 166.

romanitate. Răspândirea unei inovații este, conform chiar teoriei Saussure-Coseriu, transferul unui fapt de nivel *parole* către nivelul superior, *langue*. Altfel, elementul nou nu ar fi acceptat de sistem.

Raportul complicat interdependent al diferențierilor din cadrul *latinei vulgare* se poate simplifica într-o reprezentare în patru dimensiuni: 1. regionale, 2. sociale, 3. stilistice, acestea fixându-se pe două axe, una orizontală (1) şi alta verticală (2 şi 3), fiecare dintre ele având o dimensiune axială de profunzime, care reprezintă diferențierea diacronică (4), inerentă celorlalte trei.

Concluzii

Termenul de *latină vulgară*, în ciuda unei interpretări cu conotație depreciativă, a fost impus de tradiție în multe țări cu sensul curent de 'popular' (lat. *vulgaris*): fr. *latin vulgaire*, it. *latino volgare*, sp. *latin vulgar*, germ. *Vulgärlatein* (chiar dacă Coseriu îl scrie cu ghilimele), engl. *Vulgar Latin* etc. Atâta vreme cât acceptăm definiția de «limbă curentă, vorbită, a tuturor păturilor sociale, în toate timpurile şi în toate locurile», ambiguitatea semantică a termenului este o discuție de prisos.

În literatura română de specialitate, tradiția a impus termenul de *latină populară* (Densusianu, Philippide, Puşcariu, Rosetti, Iordan, Ivănescu, Haralamb Mihăescu), de aceea cred că Eugenio Coseriu scrie „*Vulgärlatein*" cu ghilimele, ajungând, tacit, la un compromis între termenul vest-european şi cel românesc. Aş spune că filologii români, detaşându-se terminologic, au făcut-o dintr-o hiperprudență, căci sintagma *latină vulgară* numai accidental mai este interpretată ca limbă a claselor inferioare sau a claselor medii. Sensul pozitiv al atributului *vulgar* a fost folosit curent în toată perioada târzie latină şi în Evul Mediu. Aşa se explică cuvântul *volgare*, prin care italienii şi-au numit multă vreme limba, spre a o deosebi de latină. Dante i-a dat o definiție care nu mai necesită niciun comentariu (*De vulgari eloquentia*, I, 1): „Numim limbă vulgară limba cu care sunt deprinşi pruncii de către cei din preajma lor, atunci când încep întâi să rostească desluşit cuvintele; sau, pentru că se poate spune şi mai pe scurt, chemăm limbă vulgară cea pe care o învățăm fără nicio regulă, luându-ne după doica noastră".

Este totuşi posibil ca, la unii lingvişti, cei doi termeni, *latină vulgară* şi *latină populară*, să alterneze, fără vreo diferență conotativă, numai ca simplă variație de expresie. Şi această dualitate terminologică se poate întâlni şi la filologii români.

LATINITÉ VS. ROMANITÉ ET LE RAPPORT CONTINUITÉ VS. DISCONTINUITÉ. DE NOUVEAU SUR LE LATIN VULGAIRE

RÉSUMÉ

Le terme de *latin vulgaire*, quoique par une interprétation dépréciative, s'est imposé dans différentes langues de culture (français, italien, espagnol ou allemand). Dans la littérature roumaine de spécialité, la tradition a fixé le terme de *latin populaire*, mais, probablement, par ce qu'on pourrait

appeler «hyper-prudence», car le syntagme *latin vulgaire* n'est plus interprété qu'accidentellement comme langue des classes inférieures ou des classes moyennes. Le sens positif de l'attribut *vulgaire* a été utilisé couramment dans toute la période tardive du latin, ainsi qu'au Moyen Age.

Toujours est-il que, chez certains linguistes, les deux termes – *latin vulgaire* et *latin populaire* – alternent, sans aucune différence connotative, seulement en tant que simple variation d'expression. Et cette dualité terminologique peut être rencontrée aussi chez les philologues roumains.

Tübingen